

УДК 37.015.3:159.922.7

Шпильова І.С.,

*аспірантка кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка,*

НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті розглянуто соціально-психологічні передумови формування комунікативної толерантності підлітків. Охарактеризовано підходи до визначення і дослідження толерантності, етнічної (міжетнічної) толерантності, рівні особистісної ідентичності. Представлено головні напрямки формування толерантності підлітків як інтегральної якості особистості в поліетнічному середовищі.

Ключові слова: *толерантність, інтолерантність, етнічна ідентичність, поліетнічне середовище, мультикультуралізм, етнопсихологізація.*

Актуальність теми дослідження. Вікову групу дітей (підлітків) пов'язують із тим віком, коли відбувається вступ особистості в громадське життя. Для суто психологічного простору особистості цей період науковці Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, І.В. Дубровина, А.В. Мудрик та ін., як правило, характеризують такими рисами, як неоднорідність, нестабільність, продовження активної соціалізації. Цілісність «Я» залишається гнучкою.

На сьогоднішній день кожен регіон нашої країни має соціокультурні особливості, які багато в чому визначають розвиток міжетнічного діалогу та напрямки розвитку соціокультурного підліткового середовища. Очевидно, що в умовах постійної зміни складу суб'єктів міжетнічного спілкування посилюються ключові тенденції при формуванні особистості підлітка. Дані обставини визначають значимість введення в зміст освіти таких компонентів, які дозволять сформувати толерантність підлітків в поліетнічному середовищі на основі відповідної навчально-виховної роботи, забезпечити збереження цілісності особистості учня, активізувати процес міжетнічного діалогу.

Разом із впровадженням механізму трансляції етнічної спадщини новим поколінням, постає необхідність забезпечення інтеграційних процесів, закладання основи для розуміння і спілкування з іншими культурами, націлювання учнів на вміння підтримувати і розвивати діалог культур. Цим завданням якнайкраще відповідає процес етнопедогогізації і психологізації середньої школи, в ході якого оптимально

вирішуються завдання крос-культурної освіти, формування культури міжнаціональних відносин, виховання міжетнічної толерантності.

Аналіз досліджень та публікацій. У науковій літературі поняття толерантності розглядається за різними напрямками: толерантність як філософська категорія діалектичного відображення соціальної поведінки людини і її гармонійної взаємодії з навколишнім світом (Н.А. Бердяєв, В.А. Лекторський, Б.С. Гершунський); як психофізіологічне і загальнопсихологічне явище, що враховує стан когнітивних функцій, індивідуально-типологічні особливості особистості, рівні реалізації особистісних потенціалів як ключових факторів формування толерантної поведінки (А.Г. Асмолов, Л.С. Виготський, А.Н. Леонтьєв, Д.І. Фельдштейн та ін.). Оцінка рівня толерантності як прояву соціалізації і соціальної адаптації в полікультурному соціумі розглядалася такими науковцями, як Н.М. Лебедева, М.С. Мацковський, В.М. Павленко та ін. Питання етнічної толерантності вивчали М.Б. Боднар, Л.Н. Гумільов, М.І. Пірен, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова та ін.

Соціально-психологічним умовам та напрямкам формування комунікативної толерантності підлітків присвячено праці вітчизняних науковців, таких як А.М. Большакова, А.М. Горянська, А.Б. Коваленко, І.В. Федосеева та ін. Потенціал етнічних культур у формуванні та розвитку соціально значущих якостей особистості не викликає сумніву у дослідників. Відродження національних культур є найважливішою умовою подолання численних проблем постіндустріального суспільства, які пов'язані з посиленням процесів міжетнічного діалогу, формуванням толерантності підлітків в поліетнічному середовищі [3; 8]. Важливим фактором світового визнання необхідності вивчення даної проблеми стала Декларація принципів толерантності, затверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. [2].

Виклад основного матеріалу. Існує безліч гуманітарних підходів до визначення і дослідження толерантності, однак при цьому її власне психологічні трактування фактично відсутні. Психологічна проблематика толерантності знаходиться фактично в початковій стадії свого розвитку. Один з найменш досліджених аспектів — індивідуально-особистісний. Психологія особистості забезпечує інтегративний імпульс в психологічній науці в епоху спеціалізації і фрагментації складових її дисциплін. Вона пов'язує соціальну, когнітивну, клінічну психологію, психологію розвитку і біологічні аспекти поведінки. Індивідуальна психологія толерантності, тим самим, може грати аналогічну роль щодо загальної психології толерантності.

Існуючі серед психологів і педагогів погляди на методи навчання та формування толерантності мають дуже широкий діапазон: від повного оптимізму до крайнього песимізму [1; 5; 9]. Наприклад, є така точка зору: кожна дитина спочатку народжується толерантною, її не треба вчити толерантності, потрібно тільки будувати її життя так, щоб виключити вплив на неї інтолерантності. Є і всім відома протилежна точка зору: кожній людині властива природна агресивність та інтолерантність, в процесі соціалізації вони придушуються, але так чи інакше просяться назовні. Саме тому в такому діапазоні думок ключовим постає питання про те, чи можемо ми навчати толерантності, і якщо так, то наскільки це можливо. Постає питання, як саме та за якими напрямками здійснювати навчання підлітків толерантності.

Толерантність є сенсоутворювальним компонентом ціннісної системи особистості, сприяє збереженню особистісної цілісності, є динамічним фактором особистісного становлення, детермінантою розвитку мотиваційної сфери психологічно здорової особистості. Особистісна толерантність набуває виняткову важливість саме в підлітковому віці як характеристика інтегральна та багатовимірна, як здатність особистості протистояти фрустрації, агресії, стресу, ризику, невизначеності, зберігаючи стійкість. Саме в підлітковому віці особистість активно освоює соціальний досвід, способи грамотної адаптації в дорослому світі. Становлення та формування толерантності у підлітка науковці розглядають як тривалий, динамічний процес, який в своїй основі має позитивне ставлення до власного «Я», гостру потребу в спілкуванні, у взаємодії [5, 23]. Такі цінності толерантності, як людська гідність, справедливість, ненасильство та співпраця набувають особистісний сенс для підлітків лише тоді, коли дитина розбирається в самому собі, оцінює свої вчинки, їх мотиви, у неї розвинуто моральний самоконтроль особистості, готовність до самовдосконалення. Толерантність — завжди внутрішня свобода, відносини на рівних, діалогічний рівень взаємодій.

Досить цікавим на сьогоднішній день та необхідним є вивчення особливостей формування у середовищі підлітків етнічної толерантності (міжетнічної толерантності). Адже, посилаючись на різні думки науковців, можна стверджувати, що підліток, який володіє толерантною свідомістю, стійкий психічно і емоційно, у нього низький рівень тривожності, розвинуте почуття емпатії, етнічні забобони відсутні, він відрізняється широтою мислення, виходить з того, що всі люди рівні, у нього активна життєва позиція, він дисциплінований і відповідальний [9, 48]. Етнічні культури володіють значним потенціалом, який здатен

забезпечити прогресивний розвиток поліетнічних соціальних структур, що утворюються в різних регіонах у підлітковому середовищі.

Етнічна толерантність — здатність особи проявляти терпіння до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань і т. д. Зовні етнічна толерантність відбивається в витримці, самовладанні, здатності індивіда тривало виносити незвичний вплив чужої культури без зниження адаптивних можливостей. Етнічна толерантність проявляється в різних критичних ситуаціях міжособистісного і внутрішнього особистісного вибору підлітка, супроводжується психологічною напруженістю. Вона має ступінь вираженості в залежності від наявності у підлітка досвіду спілкування з представниками тієї чи іншої етнічної спільноти [7, 302].

Між тим необхідно відмітити, що міжетнічна толерантність проявляється у вчинках підлітків, але формується у сфері свідомості і тісно пов'язана з таким соціально-психологічним фактором, як етнічна ідентичність. Остання, як і ідентичність в цілому, формується в процесі соціалізації. Можна виділити кілька рівнів особистісної ідентичності. Перший рівень — особистісно-психологічний — усвідомлення підлітком, хто є «Я». Він складається в міру участі в різних соціальних групах. Даний рівень ідентичності пов'язаний з уявленням про себе як про члена якоїсь групи, а також з тими емоціями, які виникають від оцінки цієї приналежності. Другий рівень — соціально-психологічний, коли уявлення про себе формуються як похідні від усвідомлення підлітком своєї причетності до певної соціальної групи. Дитині властиво порівнювати свою групу з іншими і вести себе так, щоб представити свою групу в сприятливому світлі. Різновидом соціально-психологічної ідентичності є етнічна ідентичність — усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного етносу [4, 728].

Доцільно зауважити, що механізмами формування толерантного мислення є інтелектуальний розвиток в дитинстві і осмислення власного етнокультурного досвіду потім в дорослому віці. Толерантність — не значить для підлітка терпимість в значенні «смирнення», а прагнення зрозуміти відмінності. Толерантність ширше, ніж просто соціальність, яка передбачає певну допомогу і підтримку інших однолітків, інших людей. Вона починається з нейтрального ставлення до інших.

Становлення соціальної зрілості, толерантності підлітків відбувається під впливом багатьох самостійних чинників — сім'ї, школи, однолітків, засобів масової інформації, молодіжних організацій та стійких груп. Ця множинність інститутів і механізмів формування

толерантності технічно являє собою певну ієрархічну систему, кожен з елементів системи виконує свої специфічні функції в розвитку соціально зрілої особистості. Толерантне середовище ґрунтується передусім на гуманістичних, моральних цінностях і створює умови для розвитку інтерсуб'єктивного процесу освіти на тлі актуальних перетворень особистості і саме є умовою гуманістичної освіти, розвиває і виховує толерантну особистість. Необхідно зауважити, що сам інтерсуб'єктивний підхід — це новітній напрям в сучасному психоаналізі, який обґрунтовує якісно новий погляд на проблему розуміння психічних і психопатологічних феноменів. Незважаючи на високий евристичний, психотерапевтичний та науково-філософський потенціал інтерсуб'єктивності підходу, на сьогоднішній день фактично відсутня будь-яка критика щодо його слабких місць.

В даний час відроджуються і з'являються нові типи шкіл (гімназії, лицєї, профільні училища, коледжі, релігійні навчальні заклади та центри, національно-культурні комплекси) та ін. На сьогоднішній день законодавчо дозволена організація навчально-виховної роботи школи за альтернативними навчальними планами, вчителі та батьки отримали право вибирати форму навчання (аж до індивідуальної). У цих умовах також зросли можливості вчителя для формування творчої та толерантної особистості, надане реальне право вибору альтернативних програм, підручників, методів і засобів навчання, право відбору фактів і їх тлумачення. Необхідно сформувати відповідну етнічну установку, яка стане базою готовності особистості сприймати ті чи інші явища національного життя і міжетнічних відносин, а також відповідно ситуації сприймати готовність діяти певним чином у конкретній життєвій ситуації.

Однією з важливих соціально-педагогічних умов формування толерантності особистості підлітка в поліетнічному середовищі є освітня установа «відкритого» типу з відповідним цьому закладу фахівцем-психологом. Під школою «відкритого» типу необхідно розуміти таку школу, яка повинна мати саме багатофункціональний характер: вона відкривається для різних переконань учнів, діалогу, міжособистісного і міжгрупового спілкування. Концепція «відкритої школи» передбачає виховання в душі широкої соціальної комунікабельності, інтелігентного і відповідального ставлення кожного до самого себе, оточуючих людей і природи, формування розвинутої, вільної, толерантної та позитивно налаштованої особистості підлітка.

Конкретні освітні завдання школи «відкритого типу» мають включати в себе такі напрямки: 1) найбільш повний розвиток суб'єкта пі-

знання, любові до істини, гнучкості мислення; 2) озброєння знаннями, вміннями і навичками з позицій принципу цілісності, відображеної в мисленні, почуттях і діях; 3) турботу про зміцнення духовного і фізичного здоров'я людини; 4) гармонійний розвиток особистості, тобто рівноцінний розвиток спортивних, ремісничих, соціальних, художніх, інтелектуальних і етичних здібностей; 5) формування життєствердної соціальної відкритості, відповідальності і готовності до участі в створенні вільного демократичного ладу; 6) підготовку до життя в гармонії з природою; 7) розвиток активності, самодіяльності в проведенні розумного дозвілля і т. д. [4, 728]

Запорукою успіху при реалізації зазначених завдань є культивування в школі духу творчості, стабільності, порядку, внутрішнього спокою для учнів. В якості найважливішої компоненти формування толерантної особистості розглядається прагнення самого учня до зростання і розвитку. Школі належить допомогти довести цю тенденцію до оптимального її вираження. Відкрита школа орієнтована на роботу з учнями, які мають різні переконання, на розвиток міжособистісного і міжгрупового спілкування. У структуру виховної роботи відкритої школи входять також загальнонародні і загальнокультурні свята і традиції, в яких беруть участь всі педагоги, психологи, учні, батьки, друзі школи. У такому різновіковому спілкуванні зміцнюються зв'язки школи з сім'єю і соціумом.

Важливою соціально-педагогічною та психологічною умовою формування толерантності особистості в поліетнічному середовищі є виховання особи підлітка передусім на народно-педагогічних, національно-культурних традиціях із позитивним ставленням до власного «Я», поваги до інших, як таких же індивідів. Працюючи з підлітками, необхідно звертатися до традицій, що сприяють взаємопізнанню культур, звичаїв та обрядів, впливають на розвиток особистості, формуючи шанобливе ставлення до інших національностей.

В якості пріоритетних напрямків відзначаються такі:

- придбання і засвоєння знань у системі цінностей етносоціуму через рідну мову і культуру;
- залучення підлітків до національних звичаїв і обрядів, вірувань, національно-прикладного мистецтва народу;
- залучення до національної культури інших народів з метою формування поваги до їхньої мови, звичаїв, вірувань, гуманістичної культури міжнаціонального спілкування;

— створення умов для самореалізації особистості підлітка в соціумі за допомогою формування, розвитку здатності адаптуватися до умов життя суспільства.

Формування толерантності підлітка в поліетнічному середовищі повинно реалізовуватися за участю психолога при підготовці педагогами спеціалізованих курсів за темами: «Традиції і культура рідного краю (краю інших країн)», «Історія рідного народу (народів інших країн)», «Національне мистецтво (мистецтво інших країн)», «Етнопедagogіка», «Народні промисли», «Художньо-прикладна праця», «Екологія рідного краю (краю інших країн)», а також інтегрованих курсів: «Культура народів світу», «Світова культура народів», «Історія світових релігій» та ін. Кожен курс може бути побудований із використанням певних конфліктних ситуацій, таких як зіткнення релігій та культур, соціологічних шкіл, звичаїв та обрядів тощо. Спеціалізовані курси за участю психолога допоможуть підліткам виробити стійкість до невизначеності, конфліктів, поведінкових відхилень, агресивної поведінки, порушення кордонів і норм. Тут необхідно не забувати про використання так званого принципу мультикультуралізму, який зазвичай розуміється як комплекс ідей цінностей і дій, що сприяють мирному, рівноправному і взаємовигідному співіснуванню різних культурних, етнічних і соціальних груп в одній країні [6, 5]. У практичному плані це означає вироблення у підлітка установок, загальних правил і норм взаємодії в єдиному економічному, правовому і соціальному полі, адже до цього прагнуть усі полікультурні країни. Соціально-психологічна стійкість передбачає стійкість до різноманіття світу, до етнічних, культурних, соціальних і світоглядних відмінностей.

Окремо психологам шкіл необхідно працювати над розробкою психологічних групових технологій формування толерантності в різних форматах: від груп числом в 7–10 чоловік, до 100 чоловік і більше. Ця категорія психологічних технологій отримала свою назву — «Тренінги толерантності» і являє вагомий внесок у вирішення завдання формування толерантної особистості підлітка. Крім інформаційно-просвітницьких програм в «тренінги толерантності» в якості складових частин і окремих програм можуть входити тренінги з вирішення конфліктів, зниження агресивності, профілактики та подолання різних форм ксенофобії, тренінги з міжкультурної комунікації, щодо соціальної та міжкультурної компетентності. У свою чергу, про тренінги толерантності можна говорити як про ефективний психологічний інструмент, своє-

рідний камертон, який налаштовує в унісон кращі струни власного «Я» підлітка. При цьому головна задача психолога — це не тільки формування різних форм психологічної стійкості, а й розвиток здатності підлітка до мобілізаційної реакції, здатності самостійно повертатися в стан психологічної рівноваги із собою та з навколишнім світом.

З метою гармонізації міжетнічних відносин, створення нормальної соціально-етнічної та психологічної атмосфери в освітніх установах необхідно залучати вихованців в багатопланові навчальні та позанавчальні види діяльності.

1. Зустрічі учнів з іншими культурами в спеціально підготовленому середовищі. Організувати зустрічі школярів з іншими культурами можна двома різними, відносно самостійними, але взаємодоповнюючими шляхами:

— використання в психолого-педагогічній практиці ситуацій безпосередніх зустрічей дитини з представниками інших культур, які організовуються під час самодіяльних туристсько-краєзнавчих експедицій;

— зустрічі школярів з іншими культурами можуть бути змодельовані педагогом та психологом в спеціальних ігрових ситуаціях, де вже самі підлітки беруть на себе ролі представників різних культур і, намагаючись утримувати свою нову культурну позицію (що, звичайно, вимагає від них ґрунтовної підготовки до гри), вступають в передбачений ігровим сценарієм «міжкультурний» діалог з будь-яких проблем. Подібні ігрові ситуації можна організувати в рамках звичайних шкільних занять.

2. Організація проблематизації відносин вихованця до представників інших культур. Проблематизація — це штучно створена для вихованців проблемна ситуація, спрямована на виявлення умовних та ймовірних суперечностей у їх відношенні до інших культур, що дозволяє їм виявити і подолати власні стереотипи, забобони, які раніше, можливо, і не усвідомлювалися ними. У даному контексті можна вийти на проблему етнічних стереотипів в оцінці людей або організувати ситуацію, в якій учні виявляються в позиції етнічної меншини.

3. Організація проблемних дискусій. Тут мова йде про міжособистісне спілкування з тієї чи іншої проблеми поліетнічного суспільства. Це спілкування дозволяє підлітку співвіднести власне ставлення до інших культур з поглядами і думками однолітків, іноді сприяє корекції цих відносин, так як думка однолітків, дуже вагома для дітей підліткового віку, може стати джерелом зміни їх власних поглядів. Для вирі-

шення цього завдання можна організовувати спеціальні тренінги, які сприятимуть розвитку зазначених умінь.

Таким чином, у змісті формування толерантності підлітків в поліетнічному середовищі проглядаються два підходи: 1) у розумінні школи, в якій є автономні блоки, що включають суму етнокультурних знань про той чи інший народ. Подібна освітня установа розглядається як засіб трансляції духовних цінностей рідної культури, формування національного характеру і самосвідомості; 2) інший підхід пропонує організувати діяльність поліетнічної школи як рух вихованця — носія рідної культури — до культури української та світової.

Висновки. Толерантність — це інтегральна характеристика індивіда, що визначає його здатність в проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку позитивних взаємовідносин із собою та з навколишнім світом. Це визначення передбачає розгляд толерантності в широкому діапазоні: від її розуміння як нервово-психічної стійкості до оцінки толерантності як морального імперативу особистості.

Формування толерантності як інтегральної якості особистості підлітків полягає в створенні розвиваючого толерантного простору і забезпечується за допомогою наступних заходів:

- розробка і впровадження комплексної програми формування толерантної поліетнічної взаємодії підлітків;
- формування крос-культурного освітнього середовища;
- використання варіативних форм організації толерантної взаємодії педагогів, психологів і підлітків та їх батьків.

Своєрідність сучасних умов зобов'язує всі соціальні інститути перебудувати свою діяльність, змінити зміст соціально-педагогічної та психологічної роботи з формування особистості підлітка в дусі взаєморозуміння, толерантності, взаємоповаги, з широким використанням поліетнічного середовища.

Література

1. Грива О.А. Толерантність в полікультурному середовищі : монографія / О. А. Грива. — К. : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2007. — 275 с.
2. Декларация принципов терпимости, утверждена резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_503

3. Боднар М.Б. Етнопсихологія : навч. посіб. для студентів ВНЗ / М.Б. Боднар. — Кременець : ВЦ КОГПІ ім. Т. Шевченка, 2013. — 287 с.
4. Климова М.В. Проектирование социокультурной среды развития толерантности у подростков / М.В. Климова, И.В. Волкова // Современные проблемы науки и образования. — 2011. — № 6. — С. 726–728.
5. Коваленко А.Б. Психологія розвитку толерантності підлітка [Текст] : монографія / А.Б. Коваленко, І.В. Федосєєва ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — Переяслав-Хмельницький : СКД, 2014. — 329 с.
6. Концепція мультикультуралізму : зб. наук. пр / ред. : О.Є. Гомілко. — К. : Стило, 2005. — 143 с.
7. Крысько В.Г. Этнопсихологический словарь / под ред. В.Г. Крысько. — М. : Москов. психолого-социальный ин-т, 1999. — 343 с.
8. Пірен М.І. Етнопсихологія : підруч. для студ. ВНЗ / М.І. Пірен ; Відкр. між-нар. ун-т розв. людини «Україна». — К. : Ун-т «Україна», 2011. — 526 с.
9. Састамойнен Т. Толерантність в многоконфесіональному обществe // Наука и религия. — 2006. — № 5. — С. 48–49.

В статье рассмотрены социально-психологические предпосылки формирования коммуникативной толерантности подростков. Охарактеризованы подходы к определению и исследованию толерантности, этнической (межэтнической) толерантности, уровни личностной идентичности. Представлены основные направления формирования толерантности подростков как интегрального качества личности в полиэтнической среде.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, этническая идентичность, полиэтническая среда, мультикультурализм, этнопсихологизация.

The article deals with the social and psychological conditions of adolescents' communicative tolerance. It characterizes the approaches to identification and investigation of tolerance, ethnic (interethnic) tolerance, levels of personal identity. It presents the main tendencies of adolescents' tolerance development as personality's integral quality in multiethnic environment.

Key words: tolerance, intolerance, ethnic identity, multi-ethnic environment, multiculturalism, ethno psychologization.